УДК 81.272, 811.512.145

А.Ф. Юсупов

АРХЕОЛОГИЯ, ТАРИХ ҺӘМ ЭТНОГРАФИЯ ҖӘМГЫЯТЕ: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ РУХИ МӘДӘНИЯТЕН ҺӘМ ЭТНИК ТӨРКЕМНӘРЕН ӨЙРӘНҮ ЭШЧӘНЛЕГЕ

В статье рассматривается роль Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете (*далее* – Общество) в изучении духовной культуры татарского народа. С момента основания Казанского университета одним из приоритетных направлений исследования стало изучение народов Поволжья и Приуралья, в том числе татар. Общество вело свою деятельность в 1878–1931 гг. и внесло большой вклад в изучение археологии, истории и этнографии народов данного региона, собрало вокруг себя крупных ученых, в том числе известных татарских специалистов.

Одним из основных направлений деятельности членов Общества было выявление образцов народной словесности, а также изучение живой речи, фиксация материалов, относящихся к отдельным говорам и диалектам татарского языка, сбор фактического материала, его научное толкование. Осуществлялись проверка и сопоставление текстов, публикация результатов исследований в нескольких вариантах: на языке оригинала, в транскрипции, в переводе на русский язык.

В ходе анализа выявляются основные этапы изучения проблем татарской диалектологии и этнографических групп татар в Казанском университете; установлены основные причины снижения интенсивности этнографических исследований в 20-е годы XX в. В работе особое внимание уделяется исследованию научной, издательской и экспедиционной деятельности членов Общества: анализируются научные исследования, определяется и подчеркивается их вклад в изучение проблемы этнографических групп татарского народа.

Ключевые слова: Общество археологии, истории и этнографии; археология, Казанский университет, духовная культура татар, диалектология, этнографические группы, татары-мишари, тептяри.

The article examines the role of the Society of Archaeology, History and Ethnography at Kazan University (hereinafter referred to as the Society) in studying the spiritual culture of the Tatar people. Since the founding of Kazan University, one of the priority areas of research has been the study of the peoples of the Volga and Ural regions, including the Tatars. The Society operated in 1878–1931 and made a great contribution to the study of the archaeology, history and ethnography of the peoples of this region, gathering around itself leading scientists, including famous Tatar specialists.

One of the main areas of activity of the Society members was the identification of examples of folk literature, as well as the study of living speech, recording of materials related to individual dialects and subdialects of the Tatar language, collection of factual material, its scientific interpretation. Verification and comparison of texts was carried out, publication of research results in several versions: in the original language, in transcription, in translation into Russian.

The analysis reveals the main stages of studying the problems of Tatar dialectology and ethnographic groups of Tatars at Kazan University; the main reasons for the decline in the intensity of ethnographic research in the 1920s are established. The work pays special attention to the study of scientific, publishing and expeditionary activities of the Society members: scientific research is analyzed, their contribution to the study of the problem of ethnographic groups of the Tatar people is determined and emphasized.

Keywords: Society of Archaeology, History and Ethnography, archaeology; Kazan University, spiritual culture of the Tatars, dialectology, ethnographic groups, Mishar Tatars, Teptyari.

Татар халкының рухи мәдәниятен, аерым этник төркемнәрнең формалашу тарихын, аларның яшәешен, тел мәсьәләләрен һәм этнографиясен өйрәнүнең бай тәҗрибәсе бар, әлеге юнәлештәге эш берничә гасыр дәвамында максатчан рәвештә алып барыла. Билгеле булганча, «татар сөйләм теленә һәм җирле сөйләшләргә, татар диалектларына караган материалларны теркәү, аларга теге яки бу күләмдә аңлатма бирү XVIII гасырның беренче яртысында ук башлана» [19: 37]. 1804 елда Казан университеты ачылу тюркология өлкәсендә фәнни эзләнүләрнең активлашуына этәргеч бирә. Уку йортында 1810 еллардан ук әлеге юнәлештә җанланыш күзәтелә, Казан университеты төрки тел белеме һәм тюркологик тикшеренүләр үзәгенә әверелә.

XIX гасырда Казан университетында татар халкының рухи мәдәниятенә һәм аерым этнографик төркемнәргә бәйле материалларны туплау, җирле сөйләм теленә һәм татар диалектологиясенә кагылышлы мәсьәләләрне тикшерү юнәлешендә алып барылган эшчәнлекне ике этапка бүлеп карый алабыз: «1) XIX гасырның беренче яртысы – университет ачылганнан алып, Көнчыгыш разряды Санкт-Петербург университетына күчерелгәнгә кадәр булган чор (1804–1854 еллар). Бу чор университетта татар телен укыта башлау; татар халкы тарихын, аның этнографиясен, татар телен өйрәнү юлындагы фәнни тикшеренүләрне киңәйтү, университетта Көнчыгыш разряды ачылу һәм аның эшчәнлеге белән бәйле; 2) XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы (1855–1917) – Көнчыгыш разряды Санкт-Петербург университетына күчерелгәннән алып, Октябрь инкыйлабына кадәр булган вакыт аралыгы. Бу этапта татар диалектларын өйрәнүдә университет каршында оешкан Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте әгъзалары эшчәнлеге әһәмиятле роль уйный» [19: 38–39].

XIX гасырда татар диалектологиясе мәсьәләләренең фәнни югарылыкта өйрәнелә башлавы, җирле сөйләм үзенчәлекләрен туплау өчен мөмкинлекләр арту һәм кызыксынуның көчәюе дәүләт сәясәте, Россия хөкүмәтенең иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге белән турыдан-туры бәйләнгән. Әлеге чорда татарлар компактлы яшәгән төбәкләрдә татар теле укытыла башлый һәм, «русларга татар теле укыту ихтыяҗыннан чыгып, ягъни миссионерлык максатларында, күптөрле практик кулланмалар төзелә, аларда җирле тел үзенчәлекләре дә чагылыш таба» [18: 11–12].

XIX гасырның икенче яртысында аерым этнографик төркемнәрне һәм татар сөйләшләрен фәнни өйрәнүгә Казан университеты каршында оешкан Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте (1878–1931, алга таба *Җәмгыять* яки *АТЭҖ*) эшчәнлеге зур этәргеч бирә. Ул 1877 елда Казанда узган IV Археология съездында (июль-август айларында) катнашучылар тәкъдиме белән оештырыла. Съездда Җәмгыятьнең уставы эшләнә һәм ул 1878 елның 18 мартында халык мәгарифе министры тарафыннан раслана. Әлеге көн Җәмгыятьнең оешу көне буларак тарихка керә. Аның беренче рәисе Казан уку округы попечителе П.Д. Шестаков (1826–1889) була, ул 1878–1883 һәм 1886 елларда идарә итә; алга таба АТЭҖ белән Казан университеты профессорлары җитәкчелек итәләр: 1884–1885 елларда С.М. Шпилевский, 1887 елда – Н.Н. Булич, 1888–1896 елларда – Н.А. Фирсов, 1896–1898 елларда – Ф.Г. Мищенко, 1898–1914 елларда – Н.Ф. Катанов, 1914–1918 елларда – М.М. Хвостов, 1919–1922 елларда – Б.Ф. Адлер, 1922–1924 елларда – К.В. Харлампович, 1924–1931 елларда – Н.Н. Фирсов. Җәмгыять җирле тарих һәм этнографияне өйрәнүче һәм яратучыларны, традицион халык мәдәнияте ядкәрләре белән кызыксынучыларны, Казан университеты профессорларын, төрле уку йортлары укытучыларын, дәүләт ведомстволарында эшләүчеләрне һәм белгечләрне, руханиларны һ. б. берләштерә. 50 елдан артык эшчәнлек дәвамында барлыгы 600 дән артык кеше анда әгъза булып тора, аерым елларда әгъзалар саны 100 дән 200 гә җитә.

Җәмгыять Идел буенда яшәгән халыкларның рухи мәдәниятен, тарихын һәм этнографиясен төрле аспектта өйрәнүне үзәккә куя. АТЭҖ элекке Болгар-Хәзәр һәм Казан-Әстерхан патшалыклары территориясендә, шулай ук аларга буйсынган җирләрдә яшәгән рус һәм рус булмаган башка халыкларның үткәнен һәм хәзергесен өйрәнү [11] максатын куя. Җәмгыять составында өч бүлек (археология, тарих һәм этнография бүлекләре) оеша, Археология һәм этнографик карта төзү комиссиясе эшли. Җәмгыять эшчәнлегендә 1920 елларга кадәр татар сөйләшләре буенча материаллар туплау, фәнни командировкалар оештыру һәм татар диалектологиясен өйрәнү традицияләре дә үсеш-үзгәреш кичерә.

Җирле халыкның тарихын һәм этнографиясен тикшерү процессында АТЭҖ әгъзалары халык авыз иҗаты үрнәкләрен барлау һәм туплау юнәлешендә дә эзлекле эшчәнлекне башлап җибәрә. Текстларны филологик аспектта анализлау, фәнни әйләнешкә кертү (гадәттә, текстлар 3 вариантта тәкъдим ителә: чыганак телдә, транскрипциядә һәм рус теленә тәрҗемәдә) һәм киң җәмәгатьчелеккә җиткерү белән дә шөгыльләнәләр. Җәмгыятьнең ярты гасырлык эшчәнлеге тарихында Идел буе халыкларының рухи мәдәниятенә кагылышлы бай мирас туплана, аерым этник төркемнәрнең һәм халыкларның фольклоры чагыштырма аспектта өйрәнелә. «Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте хәбәрләре»ндә басылган фәнни мәкалә һәм язмаларның бер өлешендә җирле халык теле тарихы, диалектология мәсьәләләре

тикшерелә, шулай ук палеография һәм текстология буенча хезмәтләр басыла.

XIX гасырның соңгы чиреге – XX гасыр башында Идел буенда һәм Урал алдында яшәгән рус булмаган халыкларның тарихын һәм этнографиясен өйрәнү өлкәсендә җанлану күзәтелә. Әлеге шартларда җирле этник төркемнәрне, шул исәптән татар этнографик төркемнәрен өйрәнүгә игътибар арта. АТЭҖ әгъзалары, шулай ук җәмгыять белән тыгыз элемтәдә торган галимнәр – В.В. Радлов, Е.А. Малов, Н.И. Золотницкий, В.К. Магницкий, В.А. Казаринов, Н.Ф. Катанов, Г.Н. Әхмәров һ. б. татарлар компактлы яшәгән төбәкләрдә булып, җирле халыкның сөйләм теле үрнәкләреннән материаллар туплыйлар, татар сөйләшләрен экспедицияләр оештыру юлы белән беренче мәртәбә өйрәнә башлыйлар. Шуны билгеләп үтәргә кирәк: Идел буенда һәм Урал алдында яшәгән төрки халыклар арасында татарларның төрле этнографик төркемнәрен (көнбатыш диалект вәкилләре, типтәрләр, керәшен татарларын) тикшерүгә аеруча зур игътибар бирелә, аларның этнографиясенә караган шактый гына материаллар туплана һәм сөйләм теле үзенчәлекләре дә ачыклана.

Әлеге чорда татар сөйләшләрен тикшерүгә багышланган хезмәтләрдә һәм «Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте хәбәрләре»ндә басылган күпчелек мәкаләләрдә этнографик һәм тел үзенчәлекләре ягыннан Казан татарларыннан аерылып торган сөйләшләрне өйрәнү үзәккә куела. Мәсәлән, көнбатыш диалектны этнографик һәм лингвистик аспектта өйрәнүгә багышланган хезмәтләрнең күп булуы күзгә ташлана, аларда сөйләм үрнәкләреннән мисаллар китерелеп, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләр күрсәтелә. Шуны билгеләп үтү зарур: Җәмгыятьнең гомуми утырышларының берсендә мишәрләр телен өйрәнү өчен махсус экспедиция оештыру турында карар кабул ителә [15: 449–450], шуннан соң көнбатыш диалект сөйләшләре максатчан рәвештә өйрәнелә башлый. Тикшеренүләрдә беренчел чагыштырма анализлар да ясала, аларның тел үзенчәлекләре казан арты һәм керәшен татарлары сөйләшләренә хас фонетик, грамматик үзенчәлекләр белән чагыштырыла. Шушы юлда Җәмгыять әгъзаларының, җәмгыять белән тыгыз элемтәдә торган галимнәрнең, миссионерларның аерым көнбатыш диалект сөйләшләрен өйрәнү юнәлешендә шактый гына тикшеренүләр үткәргәнлеге мәгълүм.

В.А. Казаринов (1841–1893) – археолог, тарихчы, төбәкне өйрәнүче, Казан губернасының халык училищелары инспекторы, археологлар мәктәбенә нигез салучыларның берсе. Ул 1879 елның 16 апреленнән Җәмгыятьнең әгъза-хезмәткәре; археология белән шөгыльләнә, Болгарда казу эшләре алып бара. В.А. Казаринов Чистай өязендә яшәгән мишәрләрнең этнографиясен һәм сөйләм теле үзенчәлекләрен тикшерә [5]. Ул аларның сөйләмендә рус сүзләренең аеруча еш кулланылуына игътибар итә һәм керәшен татарлары теле белән белән чагыштырганда рус алынмаларының күбрәк булуын билгели: мәсәлән, *веник – миник, кочерга – кучерга* һ. б. Татар сөйләшләрендә

әлеге сүзләрнең башкача аталышлары да сакланып калган. Мисаллардан күренгәнчә, көнбатыш диалект вәкилләре күбесенчә рус теленнән көндәлек тормышта кулланыла торган сүзләрне һәм көнкүреш җиһазлары белән бәйле лексиканы (каралты-кура, йорт-җир, хуҗалык кирәк-яраклары, авыл хуҗалыгы кораллары, ат җигү дирбиясе атамаларын) үзләштергәннәр.

Е.А. Малов (1835–1918) – православие динендәге тюрколог-миссионер, язучы, протоиерей, Казан руханилар академиясенең атказанган профессоры. 1862 елда Казан руханилар академиясен тәмамлый һәм Казан руханилар семинариясенә укытучы итеп билгеләнә. 1863 елда Казан руханилар академиясенә күчерелә. Е.А. Малов 1869 елдан, профессор вазифасын саклап, руханилык эшчәнлеген башлап җибәрә, 1880 елдан протоиерей итеп билгеләнә. 1883–1895 елларда «Казан епархиясе хәбәрләре» журналы мөхәррире була.

Галим-миссионер үзенең «Сведения о мишарях: этнографический очерк» (1885) хезмәтендә [8] көнбатыш диалект вәкилләренә этнографик характеристика бирә: китапта аларны һәм Казан татарларын аерып карарга тырышу, бер-берсенә капма-каршы куярга омтылу сизелә. Хезмәтнең максаты – этнографик төркемнең «үзгәлеген» исбатлау, аларның аерым мөстәкыйль милләт булуын күрсәтү. Галим тарафыннан мишәрләр Казан татарлары йогынтысында гына мөселман булып калалар дигән фикер алга сөрелә. Хезмәтнең икенче өлешендә җирле сөйләм үзенчәлекләре тасвирлана, автор аеруча киң таралган лексик берәмлек һәм әйтелмәләрнең сүзлеген китерә, аларның шул чор татар әдәби телендәге аналогларын бирә. Е.А. Малов фикеренчә, этнографик төркемнең теле, башлыча, татар теле, ләкин анда рус теленең йогынтысы нык сизелә. Моннан тыш, диалект вәкилләре сөйләмендә татар телендә кулланылмаган яки аерылып торган сүзләрнең күп булуын, аларның кычкырып һәм каты сөйләшүләрен билгеләп үтә, бу үзенчәлек аеруча Рязань, Пенза, Түбән Новгород, Саратов һәм Сембер губерналарында яшәгән җирле халыкка хас.

Е.А. Маловның улы танылган тюрколог С.Е. Малов (1880–1957) 1902 елның җәендә Казан губернасының Чистай өязендә экспедициядә булып, биредәге халыкның сөйләм теле үзенчәлекләрен өйрәнә. С.Е. Малов, нигездә, цылаштыручы мишәрләр сөйләше буенча материаллар туплый. Ул Чистай өязенең биш авылында була, 5 июньнән 14 июльгә кадәр өязнең төньягында урнашкан Каргалы һәм Дүртөйле авылларында (хәзерге Татарстан Республикасының Чистай районы) яши һәм күзәтүләр ясый [9: 3].

Аның «Из поездки к мишарям (о наречии мишарей Чистопольского уезда)» (1904) хезмәтендә өяздә көнбатыш диалект вәкилләре яши торган авылларның исемлеге (исемлектә барлыгы 46 авыл; автор билгеләгәнчә, исемлек тулы түгел) бирелә; сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләр күрсәтелә; халык авыз иҗаты үрнәкләреннән (җырлар, мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар) мисаллар һәм аларның рус теленә тәрҗемәләре бирелә; сөйләмдә кулланылган рус алынмалары һәм

җирле лексика тупланган сүзлекчә (рус теленә тәрҗемәдә) тәкъдим ителә. Ахырда, кушымта буларак, этнографик төркемне өйрәнү өчен әдәбият урын ала. Шунысы әһәмиятле: һәр хезмәткә аңлатма бирелеп, аларның үзенчәлеге, проблеманы өйрәнүгә керткән өлеше төгәлләштерелә.

В.К. Магницкий (1839–1901) – рус этнографы, тарихчы, педагог һәм җәмәгать эшлеклесе; чуваш халкының иң зур тикшеренүчеләренең берсе. Ул Чабаксар руханилар училищесын (1854), Казан руханилар семинариясен (1857), Казан университетының юридик факультетын (1858–1862) тәмамлый. 1862 елдан Казан җинаятьчелек палатасы канцеляриясендә хезмәт итә, 1863 елдан Казан губернасының Казан һәм Чабаксар өязләрендә мәхкәмә тикшерүчесе. 1877–1894 елларда Вятка губернасының Уржум, Алабуга өязләре, Казан губернасының Лаеш, Спас, Тәтеш, Зөя, Чабаксар өязләре халык училищеларында инспектор вазифасын башкара.

В.К. Магницкий Казан университеты каршындагы Табигыятьчеләр җәмгыяте (*рус.* Общество естествоиспытателей (1869–1967)) әгъза-хезмәткәре (1874 елдан), Археологик комиссия әгъзасы (1877 елдан), Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең мөхбир әгъзасы (1881 елдан) һәм хакыйкый әгъзасы (1885 елдан) булып тора. В.К. Магницкий Казан һәм Сембер өязендә яшәгән халыкны этнографик юнәлештә өйрәнә [6]. Галим А.Ф. Риттих, Н.И. Золотницкий, Е.А. Малов, В.А. Казаринов хезмәтләренә таянып, Казан һәм Сембер өязендә яшәүче этнографик төркемнәр турында мәгълүмат бирә, көнбатыш диалект вәкилләре яшәгән авылларның исемлеген китерә. В.К. Магницкий үзенең күзәтүләре һәм галимнәрнең хезмәтләре нигезендә, мишәрләрнең килеп чыгышын фин-угор халыкларына мөнәсәбәтле аңлата, шул ук вакытта алар сөйләменең казан татарларыныкына якын булуын күрсәтә [7: 12].

Н.И. Золотницкий (1829–1880) – чуваш лингвисты, чуваш тел белеменә нигез салучыларның берсе, тюрколог-компаративист, этнограф, педагог, җәмәгать эшлеклесе. 1851 елда Казан университетының филология факультетын тәмамлый. Ул Казан дәүләт милке палатасында (1851–1854), аннары Нократ шәһәрендәге дәүләт милке палатасында (1855–1865) эшли, шунда ук гимназия каршында якшәмбе мәктәбе оештыра һәм аның белән җитәкчелек итә. 1865 елда Н.И. Золотницкий Халык мәгарифе министрлыгында хезмәт куя башлый. 1867 елда аны Казан уку округына билгелиләр. Ул чуваш мәктәпләре инспекторы вазифасын башкара, ә 1875 елдан Казан миссионерлар мәктәбендә эшли.

Н.И. Золотницкий, үзенең күпьеллык эш тәҗрибәсенә һәм күзәтүләренә таянып, «Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен» (1875) хезмәтен яза. Сүзлектә чуваш сүзләренең килеп чыгышы һәм мәгънәләре башка төрки (шул исәптән татар) һәм фин-угор халыклары телләре белән чагыштырма аспектта аңлатыла [3: 5].

Хезмәттә аерым этнографик һәм тарихи мәгълүматлар урын ала, кайбер топонимнарның (мәсәлән, Буа, Тархан һ. б.) килеп чыгышы аңлатыла. Галимнең АТЭҖ утырышында укылган доклады *болгар, биләр* атамаларының этимологиясен тикшерүне максат итеп куя, анализ вакытында тарихи мәгълүматлар да китерелә [4].

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Казан университетында халыкның сөйләм үзенчәлекләрен, татар диалектологиясен өйрәнүдә чагыштырма тел белеме докторы, этнограф, фольклор белгече, танылган тюрколог Н.Ф. Катанов (1862–1922) эшчәнлеге әһәмиятле. Ул 1894 елда университетның тарих-филология факультеты төрек-татар кафедрасы профессоры итеп билгеләнә, 1898–1914 елларда АТЭҖ рәисе була. Галимнең күпкырлы эшчәнлеге нәтиҗәсендә университетта Шәрыкны өйрәнү традициясе сакланып кала һәм яңарыш кичерә. Казан университетының Россиядә Көнчыгышны өйрәнү үзәге буларак үсеп китүендә дә Н.Ф. Катанов хезмәтләренең әһәмияте бәяләп бетергесез.

Н.Ф. Катановның Казан чоры фәнни эшчәнлегендә аның төрки халыклар яшәгән төрле регионнарга кыр экспедицияләре оештыруы һәм аларда катнашуы аерым урын тота. Галимнең Уфа губернасының Минзәлә (1897 ел) һәм Бәләбәй (1897, 1898 еллар) өязләренә махсус экспедицияләр оештыруы билгеле [12, 13]. Экспедицияләр вакытында халкы *татар, типтәр, мишәр, башкорт, чын башкорт* дип күрсәтелгән авылларның сөйләме чагыштырма аспектта тикшерелә, галим «чын башкортлардан тыш булган авылларның сөйләше барысыныкы да бертөсле икәнлеген, һәм аларның татар теленә бик якын булуларын таный» [18: 13]. 1899 елның җәендә Н.Ф. Катанов Себергә (Енисей губернасына) оештырылган экспедициядә катнаша, биредә ул Себер татарларының сөйләм телен өйрәнә, экспедициядән соң ясалган фәнни хисапта татар теленең көнчыгыш диалектларына күзәтү ясала [14].

Г.Н. Әхмәров (1864–1911) – тарихчы, этнограф, педагог. 1881–1885 елларда Г.Н. Әхмәров Казан татар укытучылар мәктәбендә укый. 1885–1903 елларда Алабуга өязе Биектау авылында, Тәтештә балалар укыта. 1903 елдан – Казанда, 1905–1911 елларда – Иске Татар бистәсендә мәдрәсә мөгаллиме.

Г.Н. Әхмәровның Җәмгыятьтәге эшчәнлеге (1893 елдан АТЭҖдә әгъза-хезмәткәр, 1904 елдан хакыйкый әгъза булып тора) аның чын белгеч буларак формалашып китүендә зур роль уйный. Галимнәр белән даими аралашу аңа булган белемнәрен тулыландырырга, фәнни күзаллауларын киңәйтергә мөмкинлек бирә. Күренекле галимнәр белән бергә ул төрле мәсьәләләрне ачыклауда катнаша, профессиональ галимнәрнең докладларына өстәмәләр белән чыгыш ясый.

Г.Н. Әхмәров татар халкы тарихын өйрәнә, аның этнографик һәм археологик мирасын туплау белән шөгыльләнә. Галим Җәмгыятьтә археология өлкәсендә дә зур тәҗрибә туплый. Сәламәтлеге начар булуга карамастан, ул гомеренең күп өлешен кыр тикшеренүләрендә үткәрә. Татарлар арасында беренче археолог буларак та танылу ала [17: 126].

Г.Н. Әхмәровның Идел буенда һәм Урал алды территорияләрендә яшәгән субэтносларны һәм татарларның аерым этнографик төркемнәрен өйрәнүгә багышланган хезмәтләре безнең өчен аеруча әһәмиятле. Галимнең көнбатыш диалект сөйләшләре буенча тикшеренүләре һәм татар-типтәрләр турында язылган хезмәтләре кызыклы. Шул чор миссионер галимнәренең (Е.А. Малов, В.К. Магницкий һ. б.) фәнни язмаларыннан аермалы буларак, аның хезмәтләрендә фәнни командировкаларда татар кешесе тарафыннан җентекләп җыелган һәм анализланган этнографик һәм лингвистик материал тәкъдим ителә.

Галимнең әлеге юнәлештәге хезмәтләре арасында «О языке и народности мишарей» (1903) [1] исемле мәкаләсе аеруча әһәмиятле. 1894–1895 елларда Г.Н. Әхмәров Казан губернасының Спас һәм Тәтеш өязләрендә фәнни командировкаларда була [16: 349] һәм җирле халыкның көнкүреше, этнографиясе һәм тел үзенчәлекләре турында мәгълүматлар туплый. Фактик материалны анализлау эше шактый озакка сузылып, бары 1903 елда гына галим фәнни тикшеренү нәтиҗәләрен Җәмгыять утырышында тәкъдим итә ала. Әлеге тикшеренүнең төп максаты – тел үзенчәлекләре, риваятьләр, традицияләргә нигезләнеп, мишәрләрнең килеп чыгышын билгеләү [10: 184]. Этнографик төркемнең килеп чыгышы турында фикер әйткәндә, Г.Н. Әхмәров тел материалларын нигез итеп ала, мишәрләрнең гореф-гадәтләре турындагы язмаларны файдалана һәм риваятьләргә таяна. Тикшеренү нәтиҗәләрен гомумиләштергәннән соң, галим үзенең чордашлары арасында беренчеләрдән булып, көнбатыш диалект вәкилләренең төрки чыгышлы булуын фәнни нигезли. Шуны искәртеп узарга кирәк: әлеге заманга караган кайбер (мәсәлән, В.В. Вельяминов-Зернов, Е.А. Малов) хезмәтләрдә мишәрләрнең килеп чыгышы фин-угор халыкларының тарихы белән тыгыз бәйләнештә аңлатыла.

Г.Н. Әхмәровның шулай ук типтәрләр һәм аларның килеп чыгышын тикшерүгә багышланган хезмәте [2] дә игътибарга лаек. Галим әлеге этнографик төркем вәкилләре белән 1880 елларда, Нократ губернасының Алабуга өязендә укытучы булып эшләгәндә таныша [16: 355]. Типтәр, башкорт һәм мишәрләрне өйрәнү максатыннан, Г.Н. Әхмәровның 1904 елның 1 маеннан махсус экспедиция оештыруы билгеле, ләкин, билгесез сәбәпләр аркасында, экспедиция 1906 елның 26 маена күчерелә һәм 31 июльгә кадәр дәвам итә. Әлеге экспедиция вакытында аның Уфадагы Үзәк диния нәзарәте архивы документлары белән танышуы да мәгълүм.

XX гасыр башында әлеге этнографик төркем һәм аларның килеп чыгышы турында фәнни хезмәтләрнең аз булуы сәбәпле, Г.Н. Әхмәровка үзе туплаган мәгълүматларга таянырга туры килә. Галим типтәрләргә тулы этнографик характеристика бирү максатын куйમый. Типтәрләр һәм татарларның төрле этнографик төркемнәренә, шулай ук күрше халыкларның рухи мәдәниятләре элементларына (гореф-гадәтләр һәм бәйрәмнәр, халыкларның көнкүреше, көндәлек

тормышта кулланыла торган лексикага) тарихи-чагыштырма анализ ясый. Хезмәттә, нигездә, *типтәр* атамасы, аның этимологиясе тикшерелә; этнонимның килеп чыгышы беренче мәртәбә гарәп һәм фарсы телләренә мөнәсәбәттә карала һәм *дәфтәр* сүзе «исемлек, реестр» белән бәйләп аңлатыла. Г.Н. Әхмәровның әлеге фикере бүгенге лингвистик тикшеренүләрдә раслана, татарларның төрле этнографик төркемнәрен өйрәнүгә багышланган хезмәтләре хәзерге вакытта да фәнни даирәдә актуальлеген югалтмый.

1920 еллардан АТЭҖ хәбәрләрендә татар халкының рухи мәдәниятенә кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүне үзәккә куйган мәкаләләр сирәк басыла башлый. Җәмгыять эшчәнлегендә әлеге юнәлештәге фәнни тикшеренүләрнең кискен кимүе 1923 елда Көнчыгыш педагогия институты составында «Татароведение фәнни җәмгыяте» (1923–1929) оешуга бәйләп аңлатыла. Әлеге җәмгыять татар халкын һәм аның төрле этник төркемнәрен, аларның телен, мәдәниятен, тарихын өйрәнүче белгечләрне туплый. Үзенең эшчәнлегендә бу өлкәгә кагылышлы мәсьәләләрне фәнни яктан тикшерүне, тиешле мәгълүмат таратуны һәм җәмәгатьчелектә җәмгыять белән кызыксыну уятуны максат итеп куя.

Шулай итеп, XIX гасырның соңгы чирегендә татар диалектологиясе мәсьәләләрен фәнни өйрәнүгә нигез салына. Татар халкының рухи мәдәниятен, аерым этнографик төркемнәрне һәм татар сөйләшләрен системалы тикшерү, фактик материал туплау барышында Казан университеты каршында оешкан Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең эшчәнлеге аеруча әһәмиятле. Җәмгыять әгъзаларының хезмәтләрендә татар теленең диалект һәм сөйләшләргә бүленеше, аларны классификацияләү юлында тәүге адымнар ясала, алар системага салына һәм фәнни нигездә аңлатыла башлый.

Әдәбият

1. *Ахмаров Г.Н.* О языке и народности мишарей // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1903. Т. 19. Вып. 2. С. 91–160.

2. *Ахмаров Г.Н.* Тептяри и их происхождение // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1908. Т. 23. Вып. 5. С. 340–364.

3. *Золотницкий Н.И.* Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен. Казань, 1875. 279 с.

4. *Золотницкий Н.И.* Лингвистическая заметка о названиях Булгар, Биляр и Морквашы: (читана в Общем собрании гг. членов Общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казан. ун-те, 30 ноября 1878 г.) / [соч.] Н.И. Золотницкого. Казань: Тип. имп. ун-та, 1879. 24 с.

5. *Казаринов В.А.* О мишарях в Чистопольском уезде Казанской губернии // Известия Общества археологии, истории и этнографии. 1885. Т. 4. С. 1–12.

6. *Магницкий В.К.* Несколько данных о мишарях (мещера, мещеряки) и селениях их в Казанской и Симбирской губерниях // Известия Общества археологии, истории и этнографии. 1896. Т. 13, Вып. 4. С. 245–257.

7. *Магницкий В.К.* Несколько данных о мишарях и селениях их в Казанской и Симбирской губернии. Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1896. 15 с.

8. *Малов Е.А.* Сведения о мишарях: этнографический очерк // Известия Общества археологии, истории и этнографии. 1885. Т. 4. С. 13–91.

9. *Малов С.Е.* Из поездки к мишарям (о наречии мишарей Чистопольского уезда) // Приложение к «Ученые записки Казанского университета». Кн. 4. Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1904. 24 с.

10. *Марданова Ф.Ф.* Роль Казанского университета в изучении духовной культуры татар Поволжья // Ученые записки Казанского университета. Сер. Гуманит. науки. 2020. Т. 162, Кн. 3. С. 181–195.

11. Онлайн-энциклопедия Tatarica [Электронный ресурс]. – URL: mgyyatlr/arheologiya-tarih-m-etnografiya-mgyyate (мөрәҗәгать итү көне: 28.08.2025).

12. Отчет о поездке, совершенной с 1 июня 1897 г. по 20 августа того же года в Белебеевский и Мензелинский уезды Уфимской губернии // Ученые записки Казанского университета. Кн. 11. Казань, 1898. С. 1–37.

13. Отчет о поездке, совершенной с 20 мая по 20 августа 1898 г. в Белебеевский уезд Уфимской губернии // Ученые записки Казанского университета. Кн. 7 и 8. Казань, 1900. С. 1–30.

14. Отчет о поездке в Минусинский уезд Енисейской губернии, совершенной по поручению историко-филологического факультета Императорского Казанского университета, летом 1899 года. Казань, 1900. 59 с.

15. Протоколы общих собраний Общества археологии, истории и этнографии за 1898 г. // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1899. Т. 15, Вып. 4. С. 442–482.

16. *Салахова Э.К.* Проблема происхождения татар-мишарей и тептярей в трудах Г.Н. Ахмарова // Историческая этнология. 2016. Т. 1. № 2. С. 349–362.

17. *Салахова Э.К.* Деятельность Г. Ахмарова в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете // Из истории казанской этнографии. 2017. С. 121–133.

18. Татар халык сөйләшләре: ике китапта / [авторлар коллективы: Ф.С. Баязитова һ. б.]. Казан: Мәгариф, 2008. Кит. 1. 2008. 461 б.

19. *Yusupov A.F., Fayzullina G.Ya.* Tatar Dialectological School in Kazan University: Origins, formation and development // Tatarica. 2024. 22(1). P. 26–48.

Мәкалә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты 16.07.2024 ел № 565 Карары нигезендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе ярдәмендә әзерләнде.

Статья подготовлена при поддержке Академии наук РТ по Постановлению КМ РТ № 565 от 16.07.2024.

Юсупов Айрат Фаик улы,
филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы профессоры

Юсупов Айрат Фаикович,
доктор филологических наук, профессор кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета

faikovich@mail.ru